Srna Mandič *

STANOVANJSKA KARIERA, SOCIALNA IZKLJUČENOST IN BREZDOMSTVO

POVZETEK

Članek obravnava brezdomstvo kot skrajno in kumulirano situacijo socialne izključenosti. Ob pregledu literature ugotavlja, da se brezdomstvo v novejšem času širi, podaja različne definicije ter številčne ocene, opozarja pa tudi na spreminjajočo se socialno bazo; le-to je povezano predvsem z nastajanjem "nove revščine". Članek predstavlja koncept "stanovanjske kariere", ki povezuje stanovanjske, zaposlitvene in demografske dogodke gospodinjstev v dinamično strukturo, ter preizkuša njegovo eksploratorno moč za primer brezdomstva. Pokaže tudi na omejitve tega koncepta - zlasti njegovo osredotočenost na napredovanje ter zaopostavljenost smeri navzdol. Pokaže tudi problematičnost predpostavke o "lastnem stanovanju" kot univerzalnem vrhu stanovanjske kariere, saj se zaradi globalnih demografskih sprememb krči delež klasičnih družinskih gospodinjstev, ki so njegovo najizrazitejše oporišče.

Ključne besede: stanovanje, stanovanjska kariera, brezdomstvo, socialna izključenost, socialna varnost

* Fakulteta za družbene vede
Univerza v Ljubljani

UVOD

V tem desetletju je brezdomstvo vse pogosteje tema družboslovnih in političnih razprav. Množijo se članki v strokovnem tisku; vse več je tudi analitičnih okvirjev, v katerih se brezdomstvo pojavlja - stanovanjska politika in stanovanjska oskrba, socialna politika, revščina in socialna izključenost, socialne pravice in človekove pravice. Brezdomstvo postaja tema tudi v mednarodni politiki. V novejšem času so bili zlasti odmevni programi Evropske skupnosti za boj proti revščini ter Svetovna konferenca Združenih narodov o človekovih naseljih Habitat II leta 1996, ki so vsak na svoj način priznali težo problema brezdomstva.

V zadnjem desetletju je vse več brezdomcev. Problem je postal viden in pereč v t.i. državah v tranziciji, saj so tisoči gospodinjstev z razpadom velikih družbenih sistemov - kot so nekdanja sovjetska vojska in sovhozi, da vojnih beguncev sploh ne omenjamo - izgubili tudi stanovanje. Problem brezdomstva je vse bolj žgoč tudi v evropskih državah: v Veliki Britaniji so v obdobju 1978/1992 zabeležili indeks rasti 258, na Nizozemskem v obdobju 1988/1993 140 itd.(Avramov 1995:93). V ZDA govorijo celo o "eskploziji brezdomstva" (Harvey 1993).

Sodobno brezdomstvo je sociološko zanimiv pojav z več vidikov. Prvič, je na poseben način povezano z revščino: v njem postaja revščina navzven vidna in navzoča v javnosti, na drugih področjih, denimo pri prehranjevanju, pa jo je možno ohraniti v zasebnosti. To ugotavlja tudi poročilo Independent Commision on Population and Quality of Life (1996: 20): "Revščina v industrijskih družbah se širi..., kar se kaže v rastočem številu "ljudi na cesti" skoraj povsod". Nadalje, brezdomstvo kaže na nove oblike in mehanizme nastajanja revščine v (post)modernih družbah in tudi družbah v tranziciji, te pojave pa tudi na specifičen način problematizira.

STANOVANJE IN SOCIALNE IZKLJUČENOSTI

Številni avtorji obravnavajo brezdomstvo kot obliko socialne izključenosti (npr. Avramov 1995; Donnison 1987). Tudi nacionalni in evropski programi boja proti socialni izključenosti pogosto vključujejo brezdomstvo (prim. Dirven et al. 1992). Ali lahko s socialno izključenostjo opredelimo brezdomstvo dovolj natančno in enoznačno? Drugače povedano, ali lahko definicijo brezdomstva izpeljemo iz koncepta "socialne izključenosti"? Za

začetek si torej zastavljamo vprašanje teoretske definicije "brezdomstva" ter primernosti koncepta "socialne izključenosti" za ta namen.

Zato se najprej ustavimo pri pojmu socialne izključenosti samem. Pojem sodi med tiste, ki jih družboslovje in tudi diskurzi nacionalnih socialnih politik v novejšem času vse več uporabljajo. Žal pa pogosta uporaba ne pripomore vedno tudi k prečiščenju pojma, ampak večkrat prav nasprotno - h "kontaminaciji" z dodatnimi pomenskimi plastmi. Takšna je bila denimo tudi usoda znanega sodobnega pojma "privatizacija", za katerega je van Vliet (1987) dejal, da je "njegova jasnost obratno sorazmerna s pogostnostnostjo uporabe".

Tudi "socialna izključenost" se ne uporablja enoznačno. To je pri nas že izčrpno in sistematično predstavila M. Trbanc (1996), zato omenimo le nekaj dimenzij. Najprej, razumevanje "socialne izključenosti" samo sloni na več različnih interpretativnih paradigmah. Te segajo od librealne do socialno-demokratske. Nadalje, razlike najdemo tudi že pri identificiranju konceptualnega izvora "socialne izključenosti". Številni avtorji so ga našli v francoskem socialnopolitičnem diskurzu šestdesetih in sedemdesetih let, A. Giddens (1993) pa ga pripisuje britanskemu družboslovcu F.Parkinu, ki je "družbeno zapiranje" konceptualiziral kot proces, v katerem skušajo skupine ohraniti nadzor nad viri in drugim dostop do njih omejujejo ter jih "izključujejo".

Nadaljnjo ambigviteto pojma vidimo tudi v spektru pojavov, ki naj bi jih pokrival. Na eni strani lahko najdemo zelo ozko razumevanje F. Parkina, po katerem se "izključevanje" nanaša le na strategije, ki jih skupine uporabljajo v boju za nadzor nad dobrinami. V veliko širšem smislu pa "izključenost" zajema tudi množico različnih stanj, ki so posledica teh strategij, pa tudi več - vsako obliko prikrajšanosti ne glede na vzrok - npr. "izključenost posameznikov in prebivalstva od dobrin, virov, institucij in moči"(Trbanc 1996:100). Seveda pa lahko najdemo tudi vrsto vmesnih različic. V nekaterih dimenzijah so širše, v drugih pa ožje. Tako je bilo, denimo, zelo vplivno pojmovanje "izključenosti" v programih Evropske skupnosti za boj proti revščini: tu se je izključenost nanašala ozko na zaposlitev in priložnosti za zaposlitev, vendar pa so bili široko pojmovani subjekti izključenosti: posamezniki, lokalne skupnosti in regije (Dean 1996:63).

Dodatni pomenski sloj tudi socialne izključenosti enači s sorodnim pojmom "revščina". Kot je prepričljivo pokazal Abrahamson (1995), lahko socialno izključenost sicer razumemo kot "postmoderni ekvivalent zgodnje moderni revščini", ki je lahko tudi drugače razumljen, vendar pa v praksi ta dva pojma pogosto uporabljajo kot sopomenki.

Če pojem "socialna izključenost" v vsej tej kompleksnosti apliciramo na stanovanjsko področje, lahko zajamemo vrsto različnih pojavov. Na eni strani tega spektra najdemo zavestne strategije izključevanja konkretni skupin iz uporabe stanovanjskih virov - med te bi lahko sodili različni pojavi, od npr.segregacijsko usmerjenih aktivnosti skupin stanovalcev v stanovanjskih hiši, soseski, lokalni skupnosti do naravnavanja pravil alokacije, npr. najemnih stanovanj s favoriziranjem te ali druge skupine (npr. "po zaslugah" ali "po potrebah"). Na drugi strani spektra bi našli širše in ohlapnejše opredeljeno izključenost v smislu raznovrstnih oblik neenakosti pri, denimo, raznih vidikih stanovanjskega standarda.

Vidimo torej, da ima socialna izključenost na stanovanjskem področju vrsto pojavnih oblik, med njimi pa je tudi brezdomstvo. Za brezdomstvo je specifično, da gre za zelo intenzivno, lahko bi rekli celo skrajno - obliko izključenosti, ki praviloma pojavlja hkrati z vsaj še eno obliko izključenosti - predvsem v zvezi z zaposlitvijo in sorodstvenimi omrežji. Pri določanju te specifike brezdomstva imajo ključno vlogo empirične študije in ugotovitve. V nadaljevanju bomo predstavili nekaj najpomembnejših.

BREZDOMSTVO KOT DRUŽBENO DEJSTVO: OPREDELITVE IN NEKAJ ŠTEVILK

Tudi definicije brezdomstva segajo - podobno kot "socialna izključenost" - od ozkih do zelo širokih.

Kot primer zelo ozke definicijo brezdomstva je tista, ki jo uporabljajo v okviru mednarodnega Programa stanovanjskih indikatorjev UNCHS in Svetovne banke (1992). Tu so brezdomci opredeljeni kot tisti, ki spijo zunaj stanovanj (na cestah, v parkih, pod mostovi itd.) ali v začasnih zavetiščih. Ta definicija brezdomstva prevladuje tudi v ZDA. Tu so že ob koncu osemdesetih let njihovo število ocenili na 3 milijone (Fodor in Grossman 1988).

Podobno definicijo brezdomstva uporabljajo tudi lokalne (mestne) socialne službe, ki se ukvarjajo s tem problemom. Tako, denimo, v Munchnu število ljudi, ki prenočujejo na javnih površinah, ocenjujejo na 600, v Hamburgu pa na 1200 (FMRP-BUD-FRG 1996:5). V štirih velikih nizozemskih mestih - Amsterdamu, Roterdamu, Haagu in Utrechtu so našteli 8 do 11 tisoč brezdomcev, ki so nastanjeni v sprejemih centrih ali pa brez nastanitve (Dirven, Jehoel-Gijsberg in Serail 199:27). Prvo nacionalno oceno števila brezdomcev v Sloveniji so po definiciji programa Stanovanjskih indikatorjev v Sloveniji naredili leta 1995, takrat bilo po podatkih občinskih centrov za socialno delo v slovenksem prostoru okoli 500 brezdomcev, med 200 in 300 v Ljubljani (evidenca Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve).

V evropskem prostoru pa najdemo tudi nekoliko drugačne, zlasti pa širše definicije brezdomstva. Zlasti je pomembna raziskava, ki jo je finansirala in prek svojih nacionalnih poročevalcev tudi izpeljala FEANTSA - Evropska zveza nacionalnih organizacij, ki delajo z brezdomci (Avramov 1995). Ta loči ožje in širše jedro brezdomstva.

Najožje jedro brezomcev so ljudje, ki so odvisni od javnih ali zasebnih zavetišč za brezdomce. V vseh državah Evropske skupnosti jih je vsak dan povprečno 1,1 milijona, med letom pa jih zavetišča uporabi 1,8 milijona.

K temu najožjemu jedru dodajajo še populacijo v zasebnih, za kratek čas najetih sobah, ter začasno nastanjene pri prijateljih ali sorodnikih. Po ocenah nacionalnih ekspertov je takih okoli 900 000. S tem dodatkom tako šteje ožje jedro brezomstva v deželah Evropske skupnosti okoli 2.7 milijona ljudi. O težavah v zvezi z upoštevanjem in kvantificiranjem tudi vrste drugih nastanitvenih situacij brezdomcev bo govor nekoliko kasneje.

Nato je dodan še zunanji krog stanovanjske izključenosti: vsebuje okoli 15 milijonov ljudi, nastanjenih v kritično prenaseljenih in zelo hudo podstandardnih stanovanjih. Po teh ocenah je torej v Evropski skupnosti skupno okoli 18 milijonov ljudi, ki so brezdomci ali drugače slabo nastanjeni.

Ta študija je zelo pomembna, sa je prva skušala operacionalizirati brezdomstvo in oceniti njegov obseg v prostoru Evropske skupnosti ter se pri tem soočiti z mednacionalnimi razlikami pri opredeljevanju in načinih beleženja tega problema. Ob tem pa je pokazala tudi na dve šibki točki pri obravnavnaju te tematike.

Prvič, gre za vprašanje vidnosti in merljivosti tega pojava. Ob navedenih oblikah brezdomstva, ki so bile sorazmerno uspešno kvantificirane, pa obstaja še vrsta drugih nastanitvenih situacij, ki sodijo v ožje jedro brezdomstva, a jih je zelo težko registrirati. Poročilo razgrinja dolgo vrsto nastanitvenih siutacij, med katerimi brezdomci običajno nihajo krajši ali daljši čas: prenočevanje na javnih mestih, neregistrirana najemanja opremljene sobe, barake, nasilne vselitve, občasno bivanje pri znancih ali sorodnikih, nujna namestitev v zavetiščih za brezdomce, ceneni penzioni in hoteli, gostinske sobe, azili itd.. Ker je takih nastanitvenih situacij zelo veliko in je vsaka občajno le kratkotrajna, jih je težko registrirati. Ker podatki prihajajo predvsem od tistih organizacij, ki dajejo zavetišča, je - kot ugotavlja študija - nujno, da ostaja populacija brezdomcev podcenjena.

Druga težava zadeva samo kakovost definicije. Poleg že omenjene ožje definicije je v študiji podana tudi splošnejša definicija brezdomstva. Opredeljeno je kot "odsotnost dostopa do primerne zasebne nastanitve", brezdomci pa so tisti, "ki ne zmorejo doseči in vzdrževati primernega osebnega bivališča" (Avramov 1995:72). V nasprotju s prej omenjeno ožjo definicijo, ki je pozitivna in aditivna - našteva vrsto situacij, pozitivno opredeljenih kot brezdomstvo - je ta definicija elegantnejša in bolj splošna, vendar tudi manj natančna. Po njej obsega brezdomstvo ne le tiste, ki so brez zasebnega bivališča, ampak tudi ljudi z neprimernim bivališčem. V tem smislu brezdomstvo že izgublja svojo specifiko in se ne razlikuje več od vprašanja stanovanjskega standarda v širšem smislu.

SPREMINJAJOČA SE SOCIALNA BAZA BREZDOMSTVA: OD "POTEPUŠTVA" K "NOVIM MARGINALIZIRANIM SKUPINAM"?

Tradicionalna podoba brezdomca, ki jo izražajo pojmi kot so "klatež", "potepuh" in "klošar" (več o tem v Dragoš, 1993), se v novejšem času spreminja. Podoba ni več preprosta in enotna, ampak pridobiva nove poteze - tiste, ki zaznamujejo nove skupine deprivilegiranih, tudi t.i. "novo revščino". Tovrstno spreminjanje socialne baze brezdomstva je najbolj napredovalo in postalo najbolj vidno v ZDA.

"V ZDA so bili brezdomci tradicionalno zanemarjenci, ki jih je bilo možno srečati v stranskih uličicah mestnih središč. V osemdesetih letih se je ta slika dramatično spremenila...po letu 1983 so najhitreje rastoči del te populacije družine... Po ocenah

Nacionalne koalicije za brezdomce je trenutno med 3 milioni brezdomcev tudi okoli 500 do 700 tisoč otrok" (Fodor in Grossman 1988: 209, 212).

To, da predstavljajo družine tretjino, v nekaterih ameriških mestih pa celo večino brezdomcev, najočitneje opozarja na nastajanje novih mehanizmov, ki ustvarjajo bredzomce. Omenjena avtorja ocenjujeta, da je med brezdomci približno tretjina ekonomsko prikrajšanih, tretjina mentalno prizadetih ter tretjina odvisnih od alkohola in mamil.

V Evropi je ta težnja manj izrazita. Kljub temu so bile prav brezdomske družine tiste, ki so v Veliki Britaniji sredi šestdesetih let sprožile javno razpravo o brezdomstvu (Bailey 1994). Kot odgovor na ta problem je nastala takrat prva britanska tovrstna dobrodelna ustanova "Shelter". Začela je dajati zavetišče brezdomskim družinam.

V raziskavi FEANTSE (Avramov 1995) najdemo številne podatke o socialnih in demografskih značilnostih evropskih brezdomcev, nameščenih v zavetiščih. Najprej povejmo, da 90% brezdomcev v evropskih zavetiščih pripada avtohtoni populaciji. Nadalje, v populaciji brezdomcev v zavetiščih po številu še prevladujejo moški, vendar se od konca osemdestih delež žensk veča, tako da so leta 1993 že pomenile 40% brezdomcev. Polovica žensk, nameščenih v danskih zavetiščih, ima s seboj tudi otroke.

Med prebivalci zavetišč prevladujejo brezposelni ali pa ljudje z nestalno zaposlitvijo. Med belgijskimi brezdomci, na primer, jih ima dohodek iz dela 15%. Pogost spremljevalec brezdomcev je dohodkovna revščina v obliki trajno ali začasno nezadostnih virov za preživljanje.

Med brezdomci je tudi vse več mladih. Po podatkih iz leta 1993 je bilo 55% brezdomcev starih med 20 in 39 let; v belgijskih zavetiščih ima tretjina populacije manj kot 25 let.

V brezdomstvo vodijo tudi mehanizmi, povezani z dinamiko preoblikovanja gospodinjstev, torej razpadanje obstoječih in nastajanje novih gospodinjstev. V Franciji je bilo 40% zahtevkov za sprejem v zavetišče motiviranih z odhodom od družine. Zlasti kritično je stanje prehoda iz enega v drugo gospodinjstvo - denimo ob odhodu iz starševske družine ali ob ločitvi partnerjev.

Večkrat je v igri tudi nasilje v družini - za 40% žensk, nameščenih v škotskih zavetiščih, je bilo vzrok za namestitev v zavetišču nasilje.

Podatkov o pogostnosti patoloških pojavov med evropskimi brezdomci ni, čeprav študija ugotavlja, da imajo dokajšnjo težo mentalni problemi in različne zasvojenosti. Pojav se je okrepil s trendom deinstitucionalizacije psihiatričnih ustanov, kolikor se vzoporedno niso razvijale nove oblike skupnostne skrbi za to populacijo.

Tako se nam ponujata naslednja sklepa o značilnostih sodobnega brezdomstva. Prvič, socialna baza brezdomcev se spreminja. Prej so jo sestavljali predvsem pripadniki specifične urbane subkulture klatežev, klošarjev itd., danes pa se ta podoba spreminja. Med brezdomce prihajajo tudi člani drugih marginaliziranih in prikrajšanih skupin. Naraščata deleža mladih, žensk in enostarševskih družin. Pojavljajo se torej novi mehanizmi nastajanja brezdomcev. Kot bom poskušala pokazati kasneje, so ti mehanizmi vsaj deloma posledica strukturnih sprememb sodobnih družb, zlasti demografskih in stratifikacijskih trendov ter sprememb v strukturi stanovanjske oskrbe.

Druga značilnost brezdomstva je kumulacija prikrajšanosti oziroma različnih oblik izključenosti. Po mnenju Avramove (1995) je prav to hkratno nastajanje več vrst izključenosti - dohodkovna prikrajšanost, izključenost iz zaposlitve in delodajalčevih virov ter končno iz socialnih, zlasti sorodstvenih omrežij ključna določnica tudi stanovanjske izključenosti in njene skrajne stopnje - brezdomstva. K tem vrstam izključenosti pa lahko dodamo še eno, ki se pojavlja kot potencialna: gre za težnjo, da bi brezdomca izključila tudi (lokalna) skupnost. Tako ga ne bi priznala za člana in bi se znebila odgovornosti zanj. Donnison (1987) ugotavlja, da imenovanje brezdomcev za "klateže" pogosto služi prav temu, da jih označi za posameznike, ki so na ozemlju neke skupnosti le začasno in torej niso njeni stalni prebivalci, tako da bi si zaslužili njeno skrb.

BREZDOMSTVO IN STANOVANJSKA KARIERA

Brezdomstvo je - o tem ni dvoma - najslabša od vseh nastanitvenih situacij. Zato lahko z gotovostjo rečemo, da vanjo posameznik vstopi ob pomanjkanju drugih - začasnih ali trajnih - stanovanjskih priložnosti. Na zamisli, da je različne nastanitvene aranžmaje oziroma tipe stanovanj možno razvrstiti hier-

ahično od najmanj ugodnega in najmanj zaželenega do najugodnejšega in najbolj zaželenega, temelji tudi koncept "stanovanjske kariere".

Preden ta koncept natančneje predstavim, je treba opozoriti, da hierarhično razvrščane posameznih tipov stanovanja v enotno lestvico ni brez problemov. Že od prvega poskusa določitve in razvrstitve "stanovanjskih razredov" Rexa in Moorea leta 1967 se vrstijo tudi polemike o objektivnosti takih razvrstitev (prim. Lowe 1986) ter univerzalnosti le-teh glede na mednarodne razlike. Zlasti je problematizirana dominacija držav z angleško govorečim prebivalstvom, kjer sta prednost in zaželenost lastniškega stanovanja pred najemnim veliko izrazitejša kot v Skandinaviji (Kemeny 1981 in 1995).

Po najsplošnejši opredelitvi predstavlja stanovanjska kariera zaporedje značilnih in razločljivih faz, skozi katere prehaja posameznik v svoji življenjski dobi, ko si izboljšuje stanovanjski položaj in se tako s prehajanjem iz enega v drug tip stanovanja vse bolj bliža dolgoročno najbolj zaželenemu tipu stanovanja (Kendig 1990).

Seveda pa je posameznikovo napredovanje v stanovanjski karieri povezano tudi z drugimi dogodki, ki zadevajo zlasti zaposlitev in oblikovanje gospodinjstva oz. družine. Prav zato se v novejšem času pri obravnavi stanovanjske kariere vse bolj uveljavlja pristop "življenjski potek". Osnovna ideja tega je, da je posameznikovo življenjsko zgodovino možno razumeti kot množico izkušenj v zvezi s poroko, otroki, zaposlitvijo in drugimi življenjskimi karierami, ki so soodvisne (Meyers 1990). Pristop opisuje odnos med dogodki v različnih karierah, njihovo medsebojno zaporedje, kombinacije, časovno razporeditev itd.. Pri nas je ta pristop predstavila zlasti S. Drobnič (1995), največkrat pa je bil uporabljen na področju zaposlovanja. Ta pristop obravnava stanovanjsko kariero kot enega izmed tokov, ki se medsebojno prepletajo in skupaj sestavljajo "življenjski potek" posameznika: življenjski dogodki, kot so odhod od staršev, poroka, ločitev, sprememba kraja zaposlitve itd.. skoraj vedno zahtevajo tudi spremembo stanovanja.

Osnovo za konstrukcijo stanovanjske kariere, kot je opredeljuje Kendig (1995) in kot je povzeta tukaj, predstavljajo različni tipi stanovanjskega statusa. Spodnja slika v nekoliko poenostavljeni obliki ponazarja stanovanjsko lestvico ter nekaj ključnih medsebojnih vplivov z družinskimi in zaposlitvenimi dogodki. Slika

ponazarja razmere na avstralskem stanovanjskem trgu. Kljub mednarodnim razlikam, na katere sem že prej opozorila, pa menim, da je dokaj blizu tudi danes dominantnim trendom v večini drugih držav.

slika 1

Lestvica stanovanjske kariere - povzeto po: Kendig (1990)

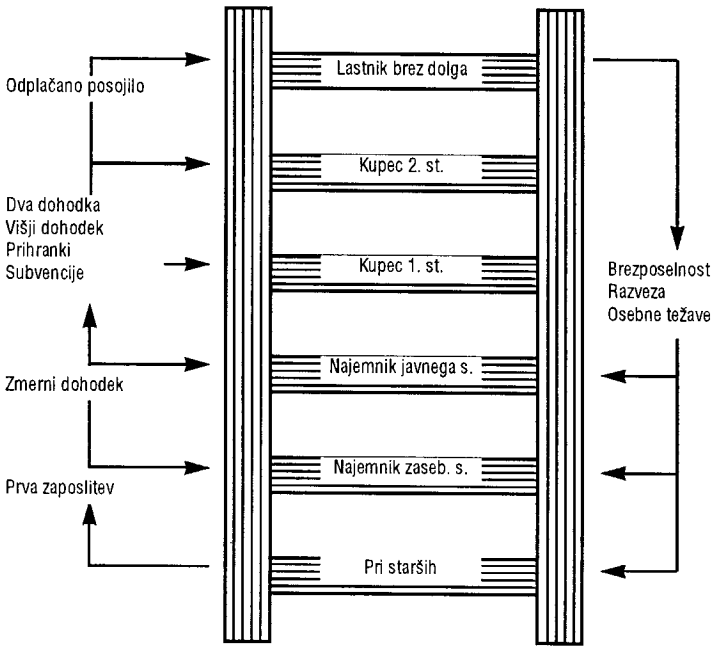

Lestvica prikazuje "prebivanje pri starših" kot najnižjo stopničko. Sledijo "najemnik v zasebnem stanovanju" ter "najemnik v javnem stanovanju". V vrhnji polovici lestvice so lastniki stanovanja, med njimi najprej "kupec prvega stanovanja"- sinonim za še ne odplačano posojilo za stanovanje, zato ima zastavno pravico še banka. Sledi "kupec drugega stanovanja", - pri tem je odplačani del stanovanja po navadi že višji - ter na vrhu "lastnik odplačanega stanovanja".

Stanovanje le-tega nima več nobenih bremen. Kendig navaja, da običajno dinamiko tvorijo postopni premiki navzgor - predvsem iz najemništva v lastništvo, le manjšino stanovanjskih karier pa premiki kot npr. neposredni preskok na najvišjo stopničko, ostajanje v spodnji polovici lestvice ali pa sestopi od lastništva v najemništvo.

Na levi strani skice so prikazani dogodki, ki spremljajo vzpenjanje po stanovanjski lestvici: prva zaposlitev ob vstopu v zasebno najemno stanovanje, ali pa "dva dohodka in prihranki (poroka in polna zaposlenost obeh partnerjev)" pri vstopu med kupce stanovanja. Na desni strani so navedeni dogodki v zaposlitveni in družinski karieri, ki spremljajo sestopanje po stanovanjski lestvici - izguba zaposlitve, ločitev oz. razveza.

Kako lahko predstavljeni koncept stanovanjske kariere pripomore k razumevanju sodobnega brezdomstva? Skica stanovanjske lestvice kar sama ponuja podobo bredzomcev kot tistih, ki jim na to lestvico še ni uspelo stopiti ali pa se na njej niso mogli obdržati in so z nje zdrsnili. Zato bi lahko to skico grafično dopolnili še z značilnimi nastanitvenimi situacijami brezdomcev: pod lestvico bi bili položaji tistih, ki prenočujejo na javnih mestih, nekoliko nad njimi pa brezdomci v zavetiščih, sprejemališčih, azilih, nestanovanjskih prostorih itd..

Lahko pa bi dopolnili tudi dve spodnji stopnički: prebivanju pri starših bi lahko dodali še drugo sorodstvo in znance, zasebnim najemnim stanovanjem pa različne (napol ali nelegalne) kratkotrajne nastanitvene aranžmaje kot so ceneni penzioni, opremljene sobe itd.. Uvrstitev teh nastanitvenih situacij na stanovanjsko lestvico bi nam sicer prinesla nekaj več preglednosti, vendar pa bi tudi pokazala na velik interpretativni problem: te položaje - zlasti tiste pod lestvico - skorajda ni možno razumeti kot "stopničke na poti navzgor k lastniškemu stanovanju".

Tu pa se soočimo s težavo: večina literature, ki obravnava koncept stanovanjske kariere, je osredotočena predvsem na eno smer dinamike, na napredovanje oz. vzpenjanje po stanovanjski lestvici k vrhu, ki ga predstavlja lastniško stanovanje, dinamika v nasprotno smer - sestopanje - pa je obravnavana kot obrobna. Prav ta pa se zdi za razlago brezdomstva relevantnejša. Dominacija "vzepnjanja" nad "sestopanjem" pri obravnavi stanovanjske kariere ni naključna. Večina premikov ne le poteka v smeri navzgor, ta smer celo dominira tudi v obravnavi stičnih konceptov. Denimo, klasična teorija stanovanjske mobilnosti (več o tem v Mandič 1996) utemeljuje imanentno nujnost spremembe stanovanja prav s strukturnim napredovanjem populacije v družinski in zaposlitveni karieri, če si izposodim sodobnejša izraza.

Podobno velja tudi za drugi vpliven stični koncept - "življenjski cikli družine", kolikor predpostavlja prehajanje le v eni smeri - od poroke, do rojstva otrok, odhoda otrok in vdovstva. Temu

pričakovanemu napredovanju življenjskih ciklov družine se dobro prilega tudi napredovanje po stopničkah stanovanjske kariere (Gober 1990): najeta soba ali stanovanje in na novo oblikovano partnersko gospodinjstvo, večje stanovanje za zgodnjo fazo oblikovanja družine ter nato lastniška hiša v času, ko je dohodek najvišji in otroci še ne zapustijo doma staršev hiše. O temu, da ta vzorec ni univerzalen, bom govorila kasneje.

Pojasnjevalna moč koncepta "stanovanjske kariere" v smislu napredovanja proti vrhu, ki ga predstavlja "lastniško stanovanje" pa je omejena ne le v primeru brezdomcev, ampak tudi pri nekaj drugih skupinah. Tako, denimo, podatki za ZDA kažejo, da je največji delež lastnikov stanovanja najti med porčenimi pari v starosti od 45 do 59 let - 85%, bistveno nižji pa je delež lastnikov med enako starimi samskimi gospodinjstvi - med 45% in 51%, ali mlajšimi od 30 let: med samskimi gospodinjstvi 12%, med poročenimi pa 42% (Sweet 1990:49).

Tako se pač ponovno soočimo z dejstvom, da je koncept "stanovanjska kariera" s poudarkom na napredovanju primeren interpretativni model za glavnino družbe, manj pa je primeren za nekaj drugih družbenih skupin, pri katerih je vzepnjanja po stanovanjski lestvici manj, nekoliko več pa sestopanja.

Če se spomnimo sociodemografskih značilnosti modernih brezdomcev, povzetih v prejšnjem razdelku, lahko s konceptom stanovanjske kariere opišemo in razložimo dva načina nastajanja sodobnih brezdomcev poleg že tradicionalnega, ki zadeva tradicionalno marginalizirane skupine.

Prvi način lahko opredelimo kot neuspešen vstop (uvrstitev) na stanovanjsko lestvico. Zadeva predvsem dve družbeni skupini. V prvi so mladi, ki začenjajo autonomno stanovanjsko kariero in zapuščajo stanovanje staršev, a si ne uspejo zagotoviti druge oblike nastanitve. Kot so pokazali podatki v prejšnjem razdelku, traja večina tovrstnih brezdomskih epizod krajši čas, pogosto pa nastajajo hkrati s konfliktnimi situacijami v družini. V drugi skupini je vse večje število tistih, ki se po prenehanju institucionalnega zdravljenja - zlasti zaradi ukinjanja psihiatričnih ustanov - sami ne zmorejo primerno integrirati v glavnino družbe in tudi ne "uspešno tekmovati na stanovanjskem trgu" (Avramov 1995) brez siceršnje podpore skupnosti.

Drugi način nastajanja brezdomcev lahko opredelimo kot zdrs s stanovanjske lestvice. To se zgodi, ko posameznik (gospodinjstvo) izgubi višji položaj na stanovanjski lestvici, vendar pa se mu

ne uspe uvrstiti na katero od nižjih stopnič na lestvici in pade "na dno". Kot slikovit prikaz takšnega padca s stanovanjske lestvice lahko navedemo - žal - slovenski primer, ki ga opisuje vodja zavetišča za brezdomce v Ljubljani. Gre za brezdomce zaradi denacionalizacije: "V zadjih dveh letih se je pojavila nova kategorija... To so ljudje, ki se tako rekoč preko noči znajdejo na cesti, ker dobi njihovo stanovanje novega lastnika. Če nimajo nikogar, ki bi jim pomagal, je njihov problem nerešljiv" (Kosec 1996:13). V Sloveniji pa bi se lahko pohvalili tudi s primeri še globjih padcev - ob rušenju "črne gradnje", če nekdanji "lastnik" mima drugega pribežališča.

Sicer pa se v najrazvitejših družbah zdrsi največkrat dogajajo pri sestopanju iz lastniškega stanovanja. V času privatizacije, ko odkup javnih najemnih stanovanj najemnikom omogoča množično kolektivno napredovanje v lastnike, je sestopanje po stanovanjski lestvici zelo nezaželena in tudi stigmatizirana smer. Kljub temu pa analitiki opozarjajo, da se razlogi za tovrstne prehode krepijo. Izpostavimo lahko dva ključna vzroka za izstop iz lastništva, ki se v nekaterih primerih lahko izteče tudi v brezdomstvo.

Prvi vzrok je predvsem ekonomski, najpogosteje se to izraža v (nenadni) izgubi sposobnosti za odplačevanje posojila za lastniško stanovanje (zaradi izgube zaposlitve ali zmanjšanja doodka). Ta pojav je zlasti buril britansko javnost v začetku tega desetletja, kazal pa se je v množičnih grožnjah bank-posojilodajalk, da bodo taka stanovanja zasegle. To se je kot zlasti problematično pokazalo ob hkratnem padcu cen nepremičnin, saj je lahko neodplačani del posojila celo presegal celotno vrednost nepremičnine. Kot sta ob tem primeru pokazala Forrest in Murie (1995), lastništvo stanovanja ni nujno vselej le dobra in varna naložba, ampak lahko generira tudi t.i. "novo revščino". Da bi se izognile množičnemu zaseganju stanovanj in brezdomstvu, so britanske oblasti odgovorile s specifičnimi "reševalnimi shemami". Te so stanovanjskim asociacijam omogočile odkup takih stanovanj, obubožanim lastnikom so dovolile ostati v njih - postali so najemniki. Seveda pa vsi tovrstni primeri niso imeli tako srečnega konca, nekateri so se iztekli tudi v brezdomstvo.

Drugi vzrok sestopanja iz lastništva je predvsem demografski in zadeva dinamiko (pre)oblikovanja gospodinjstev. Tu je ključni dogodek odhod katerega od članov iz starega gospodinjstva in nastanek novega. To se dogaja predvsem pri razvezah (ločitvah) oziroma prenehanju partnerskega razmerja ter odhodu mladih od staršev.

Če predstavlja dvostarševska družina z otroki največje oporišče za lastniška stanovanja - med tovrstnimi gospodinjstvi je 85% lastnikov -, je razumljivo, da odhod posameznika iz takega gospodinjstva pogosto pomeni tudi sestop na stanovanjski lestvici iz lastniškega v drug stanovanjski status. Ker je tako nastalo novo gospodinjstvo najpogosteje samsko, ima na voljo kvečjemu en dohodek in teže prenese finančno breme nakupa novega lastniškega stanovanja. Zato je bolj odvisno od razpoložljivosti in cenovne dostopnosti najemnih stanovanj, ob tovrstnem neuspehu pa bolj izpostavljeno nevarnosti (začasnega) zdrsa v brezdomstvo. Na to nevarnost opozarja rastoča populacija prebivalk zavetišč za brezdomce - tja se zatečejo po razvezi ali zaradi stopnjevanega partnerskega konflikta - ter mladih, ki zapuščajo starše.

BREZDOMSTVO KOT POSLEDICA SODOBNIH STRUKTURNIH SPREMEMB

V prejšnjih razdelkih sem pokazala, da med sodobne brezdomce vstopajo nove skupine prebivalstva, zlasti opazno je povečanje mladih in žensk (z otroki). Nadalje sem pokazala, da je na individualni ravni začetek brezdomstva povezan z demografskimi značilnostmi ter posameznikovo stanovanjsko kariero. V tem delu pa bom skušala pokazati, da so mehanizmi nastajanja sodobnega brezdomstva ter širjenje le-tega tudi strukturno določeni. Drugače povedano, današnje širjenje brezdomstva je povezano z nekaterimi družbenimi procesi, ki potekajo na držbeni makro ravni in oblikujejo priložnosti, s katerimi se posamezniki pri ustvarjanju svoje stanovanjske kariere soočajo.

Dejavniki, ki posredno ali neposredno vplivajo na brezdomstvo, so - kot sploh velja za večino družbenih pojavov - številni in so medseboj prepleteni ter zelo raznorodni. Avramova (1995) deli dejavnike stanovanjske izključenosti na tri vrste. Najprej so to ključne strukturne determinante - mednje uvršča sociodemografske spremembe, ponudbo stanovanj in revščino; nato sta na vrsti posredna faktorja - dostopnost socialnih stanovanj ter zasebnih najemnih stanovanj na prostem trgu; med neposredne (sprožilne) dejavnike pa šteje pomanjkljiv dohodek, travmatične dogodke ter osebnostne značilnosti.

Med analizami brezdomstva pa je verjetno največ takih, ki se pri pojasnjevanju omejujejo na spremembe v stanovanjskih politikah, politikah, ki so v zadnjem desetletju vodile k omejevanju stanovanjskih priložnostih nekaterih družbenih skupin. Tem se vse bolj pridružujejo tudi analize, ki povezujejo spremembe na

stanovanjskem trgu z demografskimi, zlasti v povezavi z dinamiko oblikovanja različnih tipov gospodinjstev, ki na stanovanjskem trgu izvajajo povpraševanje.

V nadaljevanju se bom omejila le na dve ključni strukturni spremembi razvitih družb v zadnjih dveh desetletjih: na novejše demografske trende ter na splošno preusmerjanje stanovanjskih politik.

Osnovno smer demografskih sprememb lahko ponazorimo s tole ugotovitvijo iz ZDA: "Tisti tip gospodinjstva, za katerega je bila zgrajena večina povojnega stanovanjskega sklada - jedrna družina z možem, ženo in otroki - je leta 1980 obsegala le še 30% ameriških gospodinjstev" (Spain 1990:87). Gre za splošni trend diverzifikacije tipov gospodinjstev (oz. življenjskih skupnosti), v katerih se večata število in delež nedružinskih gospodinjstev: samskih, enostarševskih, v kohabitaciji, parov brez otrok itd..

Poleg vse večjega števila nedružinskih življenjskih skupnosti pa se veča tudi pogostnost prehajanja posameznika iz ene skupnosti v drugo, to pa spremlja povečano število dogodkov, kot so razveze, druga poroka, oblikovanje samskih gospodinjstev itd. (Sweet 1990).

Oboje kaže, da vse večji del prebivalstva prehaja skozi življenjske aranžmaje, ki jih posamezne stopnje (idealiziranega in domnevno fiksnega) modela družinskega življenjskega cikla sploh ne pokrivajo, pa tudi prehodi so veliko pogostejši, kot ta model upošteva (Gober 1990:236). To postavlja v novo luč tudi koncept "stanovanjske kariere" in tudi vprašanje strukture stanovanjske oskrbe. Manjšanje obsega družinskih gospodinjstev tudi pomeni, da nekoliko izgublja težo prav ključno oporišče lastniškega stanovanja ter da je vse več tipov gospodinjstev, za katere imajo dokajšen pomen druge oblike nastanitve, zlasti najemno stanovanje.

Nekoliko podrobneje poglejmo dve specifični skupini nedružinskih gospodinjstev. Prva so samohraniteljska gospodinjstva. Število in delež le-teh sta se v ZDA med letoma 1960 in 1980 povečala za več kot dvakrat in zaradi večje izpostavljenosti revščini zdaj predstavljajo problem (Spain 1990:88).

Druga skupina so mladi. Analitiki ugotavljajo, das se število in delež mladih v samskih gospodinjstvih (Myers and Doyle 1990:113) ter v kohabitaciji t.j. kot neporočeni pari brez otrok, povečujeta (Sweet 1990:42). Povečanju števila nedružinskih gospodinjstev med mladimi je torej še posebej izrazito ter spremlja pojav, da mladi zapuščajo izvorno družino vse bolj zgodaj,

poročajo in za prvega otroka pa se odločajo vse kasneje (Kendig 1990:150). Tako so v ZDA med letoma 1970 in 1980 ugotovili: med moškimi v starosti med 25 in 29 let se je delež tistih, ki žive v nedružinskem gospodinjstvu, povzpel z 39% na 55%, med ženskami pa s 25% na 42% (Chew 1990:72). Tudi ta rastoča sociodemografska skupina ni med tistimi, v katerih bi dominiralo lastniško stanovanje, ampak ponovno druge oblike nastanitve.

V zvezi s skupino mladih, ki zapuščajo izvorno starševsko družino, pa se ponuja tudi zanimiva ugotovitev za slovensko družbo. V nasprotju s stanovanjsko lestvico, ki smo jo predstavili kot tipično za razvite družbe in je imela med "bivanjem pri starših" in "lastniškim stanovanjem" kar nekaj vmesnih stopniček, bi tipična sodobna stanovanjska kariera v Sloveniji bržkone pomenila neposreden preskok iz starševskega stanovanja v lastniško in torej odsotnost vmesnih nastanitvenih faz. Glede na to, da je v zadnjem desetletju po podatkih projekta Kvaliteta življenja v Sloveniji prišlo med prebivalstvom v starosti med 25 in 34 let do povečanega odstotka tistih, ki prebivajo pri starših ali drugih sorodnikih - 30% leta 1984 in 41% leta 1994 (Mandič 1995:226), lahko sklepamo, da odrasli otroci zapuščajo dom staršev vse kasneje in to predvsem tedaj, ko preidejo v lastniško stanovanje; to pa je prav nasprotno od trendov, ki jih demografi ugotavljajo v razvitih industrijskih družbah.

Bržkone je prav v tem specifičnem vzorcu zapuščanja stanovanja staršev - šele ob prehodu v lastniško stanovanje in brez tveganja v prehodnih oblikah nastanitve -najti del razlage za to, da pri nas mladih v brezdomski populaciji tako rekoč ni. Večina mladih si v obdobju od 25. do 30. leta starosti sicer želi živeti v svojem stanovanju / gospodinjstvu, vendar jih 39% ugotavlja, da bodo verjetno bivali pri svojih ali partnerjevih starših (Rener 1996: 140). Realnost je še malo radikalnejša: približno toliko jih bo ostalo pri starših ne le do 30, ampak do 34. leta.

Nadaljnji demografski trend sodobnih razvitih družb je izrazito naraščanje števila gospodinjstev: denimo, med letoma 1970 in 1987 na Nizozemskem za 49%, v Franciji za 30%, na Danskem za 22%, rast prebivalstva pa pri tem ni presegla 7.5% (Menkveld 1993:47). Ob tem so se gospodinjstva v povprečju tudi zmanjšala.

V teh demografskih gibanjih se torej kažejo - poleg potrebe po večjem številu stanovanj zaradi povečanega števila gospodinjstev - predvsem tudi potrebe po tistih oblikah nastanitve, ki ustrezajo ve večji populaciji "nedružinskih gospodinjstev" in omogočajo

fleksibilnejše in pogostejše prehajanje iz enega tipa življenjske skupnosti v drugega. Ali so sodobne spremembe v stanovanjskih politikah in sistemih stanovanjske oskrbe sledile tem potrebam?

Najprej, število stanovanjskih enot skoraj nikjer ni sledilo rasti števila gospodinjstev (Menkveld 1993; Avramov 1995), zato je ob koncu osemdesetih let ponovno govor o "stanovanjskem primanjkljaju". V sedemdestih letih je že veljalo, da je tako rekoč odpravljen. Seveda pa pomeni največjo spremembo v stanovanjskih politikah od druge polovice sedemdesetih let naprej kompleksni sveženj ukrepov privatizacije. Tu gre predvsem za omejevanje naložb v javna najemna stanovanja, večanje podpore pridobivanju lastniških stanovanj ter tudi neposredna prodaja javnih najemnih stanovanj v lastniška stanovanja.

Ob koncu devetdesetih let številni stanovanjski analitiki ugotavljajo, da se je ponudba stanovanj nasploh poslabšala, zlasti ponudba najemnih stanovanj, ki so cenovno dosegljiva prebivalstvu z nižjimi dohodki (Hays 1988; Avramov 1995; Forrest and Murie 1995). "Bolj omejen dostop do zmernih najemnih stanovanj je mnoge porinil v kakovostno slabša zasebna najemna stanovanja; povečalo se je število brezdomcev in število gospodinjstev v kratkotrajnih nastanitvah tipa "postelja in zajtrk"" (Boelhouwer 1993:41).

Zlasti diskutabilen je učinek prodaje javnih najemnih stanovanj. Ta ukrep je sicer številnim gospodinjstvom omogočil relativno lagodno napredovanje na stanovanjski lestvici, vendar pa je drugim tudi zmanjšal možnosti za uvrstitev na srednjo stopničko stanovanjske lestvice - bodisi pri vzpenjanju naslednjih generacij ali sestopanju sedanjih. Kendig (1990:152) ugotavlja, da sta privatizacija in zmanjšanje naložb v javna najemna stanovanja ustvarili velike socialne razlike med (rojstnimi) kohortami prebivalstva ter "za desetletja prikrajšali skupine z nižjimi dohodki v korist današnjih davkoplačevalcev".

Tako lahko ugotovimo, da stanovanjska privatizacija in sodobna demografska gibanja - vsak zase, še bolj pa skupaj - prispevajo k mehanizmom nastajanja brezdomcev v sodobnih družbah. Seveda so temu učinku najbolj izpostavljena gospodinjstva oz. posamezniki z nižjimi dohodki in brez prihrankov.

Zdi se, da podobne strukturne spremembe potekajo tudi v slovenski družbi. Te ter predvsem mehanizmi generiranja nove revščine bodo tudi pri nas po vsej verjetnosti povečali število brezdomcev in nekoliko "posodobili" socialno sestavo le-teh. Za

zdaj se je pri nas še obdržala tradicionalna podoba brezdomcev kot klošarjev. Opaziti pa je tudi najavljanje stanovanjske ogroženosti specifičnih novih skupin in nastanek novih ustanov s posebnimi oblikami začasne nastanitve: v Ljubljani so to Materinski dom, Center za pomoč mladim, društvo Altra za pomoč ljudem s psiho-socialnimi problemi ter seveda Zavetišče za brezdomce, (predvsem v tradicionalnem smislu).

Zelo verjetno se bo zmanjšanje stanovanjskih priložnosti - predvsem prostih mest na srednji stopnički stanovanjske kariere - pokazalo v še večjih zahtevah po pomoči neformalnih sorodstvenih mrež. Kolikšne premoženjske in medosebne "zaloge" so tu še neizrabljene, je težko oceniti. Vsekakor pa se v tem tudi kaže specifična relevanca brezdomstva za sociologijo: prav obseg in socialna sestava brezdomstva služita kot dober kazalec moči in razprostranjenosti sorodstvenih mrež v družbi.

LITERATURA

Abrahamson, Peter. 1995: Social Exclusion in Europe: Old Wine in New Bottles? Družboslovne razprave Vol. XI, št.19-20, 119-136.

Avramov, Dragana.1995: Homelessness in the European Union; Brussels: FEANTSA.

Bailey, Ron. 1994 : Homelessness - What Can be Done; Oxford: Jan Carpenter.

Boelhouwer, Peter. 1993. Housing Systems in Europe - A Research Project. Scandinavian Housing & Planning Research, Vol. 10, No. 37- 42.

Chew, Kenneth. 1990. Urban Industry and Young Nonfamily Households. V: Dowell Myers (Ur.): Housing Demography. Wisconsin: University of Wisconsin Press. 62-85.

Dean, Hartley. 1996. Welfare, Law and Citizenship. London: Prentice Hall.

Dragoš, Srečo (1993): Vprašanje klošarjev; Socialno delo, št. 1., let. 1.

Drobnič, Sonja. 1995: Metodološki pristopi, v: I. Svetlik (Ur.): Kakovost življenja v Sloveniji; Lubljana: FDV.

Dirven, H.J., Jehoel-Gijsberg G.J.M, in Serail, S. 1992: Dutch Policies to Combar Social Exclusion: Cobnsolidated Report, 1990-1991; Tillburg: IVA.

Donnison, David. 1987. Poverty, Power and Stigma: The Case of the Single Homeless. v: B. Turner, J. Kemeny in L. Lundqvist (ur.): Between State and Market: HHousing in Post-industrial Era. Stockholm: Alqvist & Wiksell. 107-115.

Federal Ministry for Regional Planing, Building and Urban Development of Federal Republic of Germany (1996): National Monograph on "Housing for Socially Excluded People"; Referat na UNCHS konferenci "Habitat II", 1996.

Forrest, Ray and Murie, Alan. 1994. Homeownership in Recession.

Housing Studies, vol.9(1): 55-74.

Fodor, T.P. in Grossman, L.S.(1988): Housing the Homeless: SROs and Transitional Housing; Built Environment, Vol. 14, No. 3/4, str. 209- 221.

Giddens, Anthony. 1993. Sociology. Cambridge: Polity Press.

Gober, Patricia. 1990. The Urban Demographic Landscape: A Geographic Perspective. V: Dowell Myers (Ur.): Housing Demography. Wisconsin: University of Wisconsin Press. 232-248.

Harvey, Brian. 1993. Homelesness in Europe - National Housing policies and Legal Rights. v: Scandinavian Housing & Planing Research, X,2,115-120.

Hays, Allen.R. 1988. Housing and the Future of the American Welfare State; Built Environment, Vol. 14, No. 3/4, str. 177-189.

Independent Commission on Population and Quality of Life. 1996. Caring for the Future. Oxford and New York: Oxford University press.

Kemeny, Jim. 1981. The Myth of Homeownership. London: Routledge.

Kemeny, Jim. 1995. From Public Housing to the Social Market. London: Routledge.

Kendig, Hal. 1990. A Life Course Perspective on Housing Attainment. V: Dowell Myers (Ur.): Housing Demography. Wisconsin: University of Wisconsin Press. 133-156.

Kosec, Boris. 1996. Brezdomci. v: Erna Kraševec Ravnik (Ur.): Varovnje zdravja posebnih družbenih skupin v Sloveniji. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije, 111-128.

Lowe, Stuart. 1986. Urban Social Movements. London: Macmillan.

Mandič, Srna. 1996. Stanovanjska mobilnost in izbira stanovanja: koncepti in nekaj podatkov. Družboslovne razprave, let. XII, št. 21, str. 105-124.

Myers, Dowell. 1990. Filtering in Time. V: Dowell Myers (Ur.): Housing Demography. Wisconsin: University of Wisconsin Press. 297-308.

Rener, Tanja. 1996. Mladina in družina. V: Ule, Mirjana; Rener, Tanja; Miheljak, Vlado; Kurdija, Slavko; Mencin Čeplak, Metka; Predah za študentsko mladino. Ljubljana: MŠŠ, URSM, ZRSŠ.

Spain, Daphne. 1990. Housing Quality and Affordability among Female householders. V: Dowell Myers (Ur.): Housing Demography. Wisconsin: University of Wisconsin Press. 86-108.

Sweet, James. 1990. Changes in the Life-Cycle Composition of the US Population and the Demand for Housing. V: Dowell Myers (Ur.): Housing Demography. Wisconsin: University of Wisconsin Press. 35-61.

Trbanc, Martina. 1996. Social Exclusion: The Concept and Data Indication Exclusion in Slovenia. Družboslovne razprave, vol.XII, št.22- 23, str. 99-114.